

■

MITHRA JA MITHRAS: KÜSIMUS IRAANI JA VÄIKE-AASIA MITHRA KULTUSE NING ROOMA MITHRASE KULTUSE VAHELISTEST SEOSTEST JA ROOMA MITHRASE KULTUSE PÄRITOLUST

Jaan Lahe

Mithrase¹ kultus oli üks paljudest nn idamaistest kultustest,² mis levisid Rooma keisririigis meie ajaarvamise esimesel neljal sajandil. Kultus oli levinud Hispaaniast ja Britanniast kuni Väike-Aasia, Süüria ja Egiptuseni³ ning sellest on säilinud tähelepanuväärselt suur hulk mälestisi – rohkem kui 1000 raidkirja, 700 jumal Mithrast kujutavat reljeefi ja enam kui 500 muud reljeefi. Kultuse olemasolu on tõendatud kokku peaaegu 500 Rooma riigi paigas.⁴ Üheks Mithrase kultuse uurimise võtmeküsimuseks on kuni tänaseni olnud Mithrase seos Iraanis ning hellenistlikus Väike-

¹ Artiklis kasutatakse Rooma keisririigis austatud jumaluse puhul järjekindlalt nimevormi Mithras, et eristada teda veedades mainitud jumal Mitrast ja Iraani religioonis austatud Mithrast. Rooma raidkirjades esineb ka sellest kõrvalekalduvaid vorme (Mitras; Mitra; Mithra; Methra; Mytra), ent normaalseks nimekujuks on neis siiski Mithras.

² Kategooria „idamaised kultused“ problemaatilise kohta vt Robert **Turcan**, *The Cults of the Roman Empire* (Oxford: Blackwell, 1996), 10; Walter **Burkert**, *Antike Mysterien. Funktionen und Gehalt* (München: Beck 1990), 10–12; Christoph **Auffarth**, „Zwischen Anpassung und Exotik. „Mysterien“ und „Orientalische Kulte“ in der Religion der Antike“ – *Verkündigung und Forschung*, 2 (2007), 19–30; Jaan **Lahe**, „Idamaised usundid Rooma riigis kui probleem religiooniteaduse ajaloos“ – *Usuteaduslik Ajakiri*, 62/1 (2011), 112–142; Jaan **Lahe**, „Paradigmamuutusest Rooma keisririigi religiooni uurimises 20. sajandi lõpus ja 21. sajandi alguses“ – *Tuna*, 3 (2011), 7–16; Jaan **Lahe**, „Die „orientalischen Religionen“ im Römerreich als ein Problem der Religionsgeschichte“ – *Zeitschrift für Religionswissenschaft*, 20 (2012), Heft 2, 151–195.

³ Kultuse leviku kohta vt kaarti teoses: *Imperium der Götter. Isis, Mithras, Christus. Kulte und Religionen im römischen Reich*. Hg. Claus Hattler (Karlsruhe/Darmstadt: Badisches Landesmuseum/Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2013), 206–207.

⁴ Manfred **Clauss**, *Mithras Kult und Mysterium* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2012), 10–11.

Aasias austatud jumal Mithraga. Hästi on uurimisprobleemi sõnastanud Christian Witschel:

Ühest küljest on Mit(h)ra iidvana, juba 2. aastuhandel eKr tõendatud indoiraani jumalus⁵; teisest küljest on Mithrase kultuse puhul selles vormis, milles see levis Rooma keisririigis alates 1. sajandi lõpust pKr, tegemist võrdlemisi noore religioosse fenomeniga. Identne jumaluse nimi näib garanteerivat esmapilgul tema austamisvormide järjepidevuse väga pika aja jooksul, kuid lähemal vaatlusel ilmneb siin küllaltki suuri raskusi.⁶

Artikli eesmärgiks on analüüsida Rooma Mithrase ning Pärsia ja Väike-Aasia Mithra kultuse kokkupuutepunkte ning vastata küsimusele, kuidas tuleks mõista nende jumalate ja kultuste vahelist suhet.

1. LÜHIÜLEVADE PROBLEEMI UURITUSEST

Mithrase-uuringute „isaks“ peetakse belgia teadlast Franz Cumonti (1868–1947),⁷ kes avaldas a-tel 1896–1899 kahes köites kõik tollal teada

⁵ Esimest korda mainitakse Mitrat (*mi-it-ra-aš-ši-il*) ühes Hetiidi kuninga Šuppiluliuma I ja Mitanni vürsti Sattiwaza/Mattiwaza/Kurtiwaza lepingus, mis on dateeritud u a-sse 1380 eKr. Vt lepingu teksti: Maarten J. **Vermaseren** (ed.), *Corpus Inscriptionum et Momumentorum Religionis Mithriacae* (edaspidi: CIMRM), 2 (The Hague: Martinus Nijhoff, 1960), Nr 16. Lepingu kohta vt ka: Elmar **Schwertheim**, „Mithras. Seine Denkmäler und sein Kult“ – *Antike Welt*, 10 (1979), 8; Maarten J. **Vermaseren**, *Mithras. Geschichte eines Kultes* (Stuttgart: Kohlhammer, 1965), 9; Manfred **Clauss**, *Mithras. Kult und Mysterien* (München: Beck, 1990), 13; Hans **Schmeja**, *Iranisches und Griechisches in den Mithrasmysterien*. Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft. Vorträge, 13 (Innsbruck: H. Kowatsch, 1975), 5; Harold W. **Bailey**, „The second stratum of the Indo-Iranian gods“ – *Mithraic Studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, 1. Ed. John R. Hinnells (Manchester: Manchester University Press, 1975), 1; Paul **Thieme**, „The “Aryan” gods of the Mitanni treaties” – *Journal of American Oriental Society*, 80 (1960), 301–317.

⁶ Christian **Witschel**, „Die Ursprünge des Mithras-Kults. Orientalischer Gott oder westliche Neuschöpfung?“ – *Imperium der Götter. Isis, Mithras, Christus. Kulte und Religionen im römischen Reich*. Hg. Claus Hattler (Karlsruhe/Darmstadt: Badisches Landesmuseum / Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2013), 201.

⁷ Vt tema kohta: Lahe, „Idamaised usundid Rooma riigis kui probleem religiooniteaduse ajaloos“, 116–118; Corinne **Bonnet**, „Die orientalischen Religionen“ im Laboratorium des Hellenismus: Franz Cumont“ – *Trivium. Revue franco-allemande de sciences humaines et sociales – Deutsch-französische Zeitschrift für Geistes- und Sozialwissenschaften*, 4. <http://trivium.revues.org/index3452.html>. Cumonti kui Mithrase uurija kohta vt ka Roger **Beck**, „Mithraism since Franz Cumont“ – *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 17,4 (Berlin, New York: De Gruyter, 1984), 2003–2005; Richard **Gordon**, „Von

olnud Mithrase kultuse allikad⁸ ning kirjutas sellest kultusest ka esimese ülevaatliku monograafia, mis on ilmunud paljudes keeles.⁹ Cumont käsitles Mithrase kultust Väike-Aasia kaudu Itaaliasse jõudnud importkultusena, mis säilitas ka Rooma riigis oma algse, st iraanipärase loomuse. Cumonti arvates iseloomustavad Mithrase kultust hea ja kurja võitluse idee ning usk hinge surmajärgsesse taevareisi ja ihu ülesäratamisse aegade lõpus.¹⁰ Idee Rooma Mithrase kultuse Iraani taustast võtsid omaks paljud XX sajandi uurijad (Maarten J. Vermaseren,¹¹ Geo Widengren,¹² Leroy Campbell¹³). Võib öelda, et Cumonti loodud pilt Mithrase kultusest domineeris teaduses kuni 1970. a-teni.¹⁴

1960. a-te lõpus ja 1970. a-te alguses leidsid aset suured muutused Rooma religiooniloo uurimises, mida võib tähistada paradigmuu- tuse- na.¹⁵ Selle käigus hakati ümber hindama mitmeid senini endastmõistetava- teks peetud seisukohti – seati kahtluse alla kategooria „idamaised kul-

Cumont bis Claus. Ein Jahrhundert Mithras-Forschung“ – *Imperium der Götter. Isis, Mithras, Christus. Kulte und Religionen im römischen Reich*. Hg. Claus Hattler (Karlsruhe/Darmstadt: Badisches Landesmuseum / Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2013), 237–242.

⁸ Franz **Cumont**, *Textes et monuments figurés relatifs aux Mystères de Mithra* (Bruxelles: Lamertin, 1896–1899).

⁹ Artiklis viidatakse monograafia saksakeelsele tõlkele: Franz **Cumont**, *Die Mysterien des Mithra. Ein Beitrag zur Religionsgeschichte der römischen Kaiserzeit* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1975).

¹⁰ Franz **Cumont**, *Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1969), 124–147.

¹¹ Vermaseren, *Mithras*, 85–86; 89; 94–96.

¹² Geo **Widengren**, *Die Religionen Iran. Die Religionen der Menschheit*, 14 (Stuttgart: Kohlhammer, 1965), 224–229.

¹³ Leroy A. **Campbell**, *Mithraic Iconography and Ideology. Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, 11 (Leiden: Brill, 1968).

¹⁴ Mithrase kultuse uurimise ajalugu vaadelnud Roger Beck arwab, et Cumonti seisukoh- tade suur mõju järgnevale põlvkondadele on seletatav Cumonti kui selle valdkon- na pioneeri suure autoriteediga (Beck, „Mithraism since Franz Cumont“, 83). Veel praegugi leidub uurijaid, kes refereerivad tema seisukohti kui endastmõistetavusi (vt nt Hans **Kloft**, *Mysterienkulte der Antike. Götter, Menschen, Rituale* (München: Beck, 1999), 69–81; Karl **Christ**, *Geschichte der römischen Kaiserzeit. Von Augustus bis zu Konstantin* (München: Beck, 2005), 573 (ta peab härga, kelle Mithras tapab, „kurja kui sellise kehastuseks“ (*ibid.*)); Klaus Stefan **Freyberger**, *Ostia. Facetten des Lebens in einer römischen Hafenstadt* (Mainz: Nünnerich-Asmus Verlag, 2013), 58).

¹⁵ Lahe, „Paradigmuu- tusest Rooma keisririigi religiooni uurimises 20. sajandi lõpus ja 21. sajandi alguses“, 7–16.

tused“, arusaam idamaistest kultustest kui müsteeriumikultustest ja palju muudki.¹⁶ Sel taustal tuleb näha ka kahe briti õpetlase, Richard L. Gordon ja John R. Hinnelli kriitikat. Gordon ja Hinnelli seadsid 1970. a-te algul kahtluse alla kogu Cumonti Mithrase kultuse kontseptsiooni, eriti selle Iraani juured.¹⁷ Tänapäeval puudub selles küsimuses uurijate konsensus, ent üldine tendents on Cumonti seisukohtadest eemaldumine.

Richard Gordon jagab teooriad Mithrase kultuse päritolu kohta kolme gruppi: 1) „tugev Iraani tees“ (mille esindajaks oli Cumont) – Rooma Mithrase kultus oli Iraani religioon Rooma riigis; 2) „nõrk Iraani tees“, mille järgi Mithrase-kultuse tuumelemendid on genuiinselt iraanilikud, kuid muutuste mõjul läänes esinevad need tugevalt modifitseeritud kujul; 3) radikaalne seisukoht, mis peab kultuse sidemeid Iraaniga tähtsusetuteks ning käsitleb kultust läänest loodud „brikolaažina“.¹⁸

Esimesel teesil on väga vähe pooldajaid,¹⁹ küll aga teisel²⁰ ja kolmandal.²¹ Selleks aga, et vastata küsimusele, kuidas mõista Iraani ja Väike-Aasia Mithra ning Rooma Mithrase kultuse suhteid, ei piisa Rooma

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ Richard **Gordon**, „Franz Cumont and the Doctrines of Mithraism“ – *Mithraic Studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*. Ed. John R. Hinnelli, I. (Manchester: Manchester University Press, 1975), 215–248, John **Hinnelli**, „Reflections on the bull-slaying scene“ – *Mithraic Studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, 2. Ed. John R. Hinnelli (Manchester: Manchester University Press, 1975), 290–313.

¹⁸ Richard Gordon, „Mithras“ – *Der Neue Pauly* Entzyklopädie der Antike, 8 (Stuttgart: Metzler, 2000), 288. Mõiste kohta vt Janek Kraavi, „Post-sönastik 6. Brikolaaž“ – *Sirp*, 6.06.2012 (<http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/post-sonastik-6-brikolaa/>).

¹⁹ Olgu ühena vähestest lisaks märkuses 14 mainitutele nimetatud Maria Weißi (vt Maria **Weiß**, *Als Sonne verkannt – Mithras. Eine neue Deutung des Mithras und der mithrischen Kultbilder aus dem Awesta* (Osterburken: Historischer Verein Bauland, 1996)).

²⁰ Teise teesi pooldajate hulka kuulub enamik uurijaid, kes tuletavad Rooma Mithrase kultuse päritolu Väike-Aasia hellenistlikust Mithra kultusest (eeldades, et viimane on omakorda mõjutatud Iraani Mithra kultusest). Vt nt Schwertheim, „Mithras. Seine Denkmäler und sein Kult“, 13; Carsten **Colpe**, „Mithra-Verehrung, Mithras-Kult und die Existenz iranischer Mysterien“ – *Mithraic Studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, 1. Ed. John R. Hinnelli (Manchester: Manchester University Press, 1975), 378–405.

²¹ Kolmandat, radikaalset seisukohta esindavad nt Manfred Claus (*Mithras, Kult und Mysterien*, 17) ja Andreas **Hensen** (*Mithras. Der Mysterienkult an Limes, Rhein und Donau* (Karlsruhe/Darmstadt: Badisches Landesmuseum/Wissenschaftliche Buchgesellschaft), 2013, 24).

Mithrase kultuse algupära puudutavate teooriate vaatlusest,²² vaid allikate põhjal tuleb analüüsida nende jumaluste ja kultuste kõiki võimalikke kokkupuutepunkte. Esmalt tuleb aga käsitleda põgusalt Mithra kultust Iraanis ja Väike-Aasias ning seejärel Mithrase kultust Rooma keisririigis.

2. MITHRA KULTUS IRAANIS

Vanimad allikad Mithra kultuse kohta pärinevad Ahhemeniidide aja-järgust (VI–IV saj eKr) ning nendeks on 10. Yašt,²³ mis on pühendatud jumal Mithrale (siit ka nimi Mihr²⁴-Yašt), ja Ahhemeniidide kuningate raidkirjad.²⁵ Viimaseid täiendavad teated mõnelt antiikautorilt (Herodotos, Xenophon, Plutarchos, Ktesias, Duris, Curtius Rufus), mis aga ei lisa oluliselt uut informatsiooni, vaid üksnes täiendavad Iraani allikatest pärinevaid andmeid.²⁶

Nagu Mitra²⁷ veedades²⁸, on ka Mithra Mihr-Jaštis seotud kosmilise

²² Teooriatest annavad hea ülevaate Roger Beck („Mithraism since Franz Cumont“ – *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 17,4, 2002–2115) ja Richard Gordon („Von Cumont bis Claus. Ein Jahrhundert Mithras-Forschung“, 237–242).

²³ Yašt on Avesta osa, mis sisaldab jumalatele pühendatud hümn. Vt tõlkeid: *Die Yāšt's des Avesta*. Übersetzt und eingeleitet von Herman **Lommel** (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1927); Ilya **Gershevitch** (ed.), *The Avestan Hymn to Mithra with an Introduction, Translation and Commentary by Ilya Gershevitch* (Cambridge: Cambridge University Press, 1967). Gershevitch dateerib Mithra-Yašti V saj II poolde eKr (Gershevitch, *The Avestan Hymn to Mithra*, 3), G. Gnoli V või IV saj-sse (Gherardo **Gnoli**, „Sol persice Mitra“ – *Mysteria Mithrae*. Ed. Ugo Bianchi (Leiden: Brill, 1979), 725–740).

²⁴ Mihr on Mithra keskpärsiakeelne nimekuju.

²⁵ Esinduslik valik Ahhemeniidide raidkirju on publitseeritud väljaandes: Pierre **Lecoq**, *Les inscriptions de la Perse achéménide* (Paris: Gallimard, 1997); vt ka tõlkeid kogumikust: Rüdiger **Schmidt**, *Die altpersischen Inschriften der Achaimeniden* (Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2009).

²⁶ Eeskätt teatavad antiikautorid vande andmisest Mithra nimel (nii vandusid Xenophoni järgi Mithra nimel Artabanos (*Cyropaid*. VII 5, 53) ja Kyros (*Oeconom*. IV, 24). Plutarchos teatab, kuidas viimane Ahhemeniidide kuningas vannutas oma kammerteenrit mõtlema Mithrale ja rääkima tött (*Alexander*, 30).

²⁷ Nimekuju Mitra kasutatakse selles artiklis vaid veedades mainitud jumaluse tähistamiseks, et eristada teda sarnase nimega Iraani (Mithra) ja Rooma (Mithras) jumalusest.

²⁸ Mitra kohta veedades vt Jan **Gonda**, „Mitra in Indien“ – *Mithraic Studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, 2. Ed. John R. Hinnells (Manchester: Manchester University Press, 1975), 40–52; Jan **Gonda**, *Die Religionen Indiens. I.*

korra (*aša*)²⁹ ja sotsiaalsete sidemetega, nagu lepingud, sõprus, abielu, veresugulus.³⁰ Ta valvab lepingutest kinnipidamise järele ning karistab lepingurikkujaid ja petiseid.³¹ Kuna Pärsias oli tavaks pitseerida lepinguid tule juures, seostub Mithra ka viimasega.³² Mithra veab enda järel päikesekaarikut,³³ kuid Mihr-Jaštis ei samastu ta päikesega,³⁴ vaid ilmselt päikese eel ilmuva koidutähega (st planeet Veenusega).³⁵ Peale selle on Mithra „vereohvrite isand“ ja vihmaandja, kes vastutab taimekasvu eest.³⁶

Vanimates Ahhemeniidide raidkirjades Mithrat ei mainita – neis esineb üksnes Ahura Mazdāh kui looja ja õnnetooja; teda peetakse ka kuningavõimu rajajaks.³⁷ Esimest korda ilmub Mithra alles Artaxerxes II (404–359 eKr) raidkirjades Susast ja Ekbatanast, kus teda mainitakse kõrvuti Ahura Mazdāh ja Anāhitā’ga kuninga kaitsjatena.³⁸ Samad jumalad esinevad koos ka Artaxerxes III (359–338 eKr) raidkirjades. Jumalad võivad esineda eri kombinatsioonides: ühes Artaxerxes II raidkirjas (A²Hb)

Veda und ältester Hinduismus. Die Religionen der Menschheit, 11 (Stuttgart: Kohlhammer, 1960), 29, 46, 73, 94, 99, 230, 364, 380; Jan **Gonda**, *The Vedic God Mitra* (Leiden: Brill, 1972); Georges **Dumezil**, *Mitra-Varuna. An Essay on Two Indo-European Representations of Sovereignty* (New York: Zone, 1988).

²⁹ Ta on jumal, kes juhib inimesi „korra (muinaspärsia k *aša*) teerajal“ (Jašt 10, 86). *Aša* (vastab veedade mõistele *rta*) on kosmiline kord, mis hõlmab nii looduses kui ka sotsiaalses ja usuelus valitsevat korda. Vt selle kohta Henrik S. **Nyberg**, *Die Religionen des Alten Irans* (Osnabrück: Otto Zeller, 1966), 129–133; Michael **Stausberg**, *Zarathustra und seine Religion* (München: Beck, 2011), 38–40.

³⁰ Jašt 10, 116. Seetõttu iseloomustab Nyberg Mithrat kui „eeskätt sotsiaalset jumalat“ (Nyberg, *Die Religionen des Alen Irans*, 60).

³¹ Jašt 10, 1–2. 18.

³² Jašt 10, 127.

³³ Jašt 10, 13.

³⁴ Kõige selgemalt ilmneb see hünni lõpus, kus koos Mithra ja Ahura Mazdāh’ga nimeatakse austusväärsete olendite hulgas tähti, päikest ja kuud, st päike ja kuu eristuvad selgelt Mithrast. Ka Curtius Rufus teatab, et Dareios III pöördus enne lahingut päikese, Mithra ja tule poole, et need annaksid ta sõjaväele julgust (*Historia Alex.* IV, 13, 12), st Mithra ja päike on ka selle teate järgi eri jumalused.

³⁵ R. Gordon arvab, et sellega seletub ka Herodotose teade, mille kohaselt pärslased olivat samastanud Mithrat Aphroditega (Hist I, 131) (Gordon, „Mithras“, 287).

³⁶ Jašt 10, 61.

³⁷ Nii juba Dareios I raidkirjades. Vt Michael **Stausberg**, *Die Religion Zarathustras. Geschichte – Gegenwart – Rituale*. 1 (Stuttgart: Kohlhammer, 2002), 166–167.

³⁸ A²Sd; A²Ha. A²Hb; vt Schmidt, *Die altpersischen Inschriften der Achaimeniden*, 187. 194–197.

esineb Mithra üksinda, ühes Artaxerxes III raidkirjas (A³Pa 24–26) esinevad aga kõrvuti Ahura Mazdāh ja Mithra. Mithral on neis raidkirjades eeskätt kaitsejumala funktsioon – raidkirjas A²Hb palub kuningas temalt kaitset endale („Mithra, kaitse mind!“), raidkirjas A³Pa 24–26 aga endale, oma rajatistele ja maale (rahvale).

Partia ehk Aršakiidide perioodil (III saj eKr – III saj pKr) hakatakse Mithrat samastama päikesega.³⁹ Vanim teade selle kohta pärineb geograaf Strabonilt, kes ütleb, et pärslased nimetavad päikest (Heliost) Mithraks.⁴⁰ Vanimaid Mithra kujutisi võib näha Kušaani riigis⁴¹ vermitud müntidel, mis dateeritakse I saj-sse pKr. Neil kujutatakse Mithrat⁴² pead ümbritseva kiirtepärgjaga.⁴³ Sarnaselt esineb ta ka varasest Sassaniidide ajajärgust (IV saj pKr) pärinevatel kaljureljeefidel. Nii kujutatakse ühel Taq-e Bostanis (Kurdistan) asuval kaljureljeefil Ardaxšir II (valitses 379–383) ametisse seadmist: jumal Ohrmazd (= Ahura Mazdāh) ulatab kuningale diadeemi.

³⁹ Seda tõendab fakt, et sõna *mīhr* hakkab pärsia keeles „päikest“ tähistama just Partia ajajärgul. Uuspärsia keeles tähendab *mīhr* nii „sõprust, armastust“ kui ka „päikest“, vt Richard N. Frye, „Mithra in Iranian History“ – *Mithraic Studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, 1. Ed. John R. Hinnells (Manchester: Manchester University Press, 1975), 66.

⁴⁰ *Geographica*, XV, 3, 13 p. 732 C.

⁴¹ Kušaani riik tekkis meie ajaarvamise alguses Baktriasse (tänapäeva Afganistani ja Pakistani alale). Selle rajas Hiina loodepiirilt sinna tunginud iraani päritoluga kušaani (hiina k *Guishuang*) hõim. Kušaani riik oli tõeline suurriik, mis hõlmas suuremat osa Kesk-Aasiast, Afganistani, Loode- ja Põhja-Indiat ning Xinjiangi (piirkond asub tänapäeva Hiina Uiguuri Autonoomse Vabariigi territooriumil) ning oli sidemetes Hiina, Rooma ja Partiaga. III saj keskpaiku vallutasid riigi Sassaniidid, kuid selle üksikud osad püsisid iseseisvana veel IV sajandini. Vt Janos **Harmatta** (ed.), *History of Civilizations of Central Asia, II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250* (Paris, UNESCO Publishing, 1994); B. A. **Litvinsky** (ed.), *History of Civilizations of Central Asia, Volume III. The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750* (Paris, UNESCO Publishing, 1996).

⁴² Kušaani riigi panteonis esineb Mithra nimi kujul Miiro (see nimekuju esineb ka nimetatud müntidel). Kušaani panteoni kohta vt Mary **Boyce**, *Zoroastrians. Their Religious Beliefs and Practices* (London: Routledge & Kegan Paul, 1979), 83–84; Mithra kohta panteonis vt Helmut **Humbach**, „Mithras in the Kušana Period“ – *Mithraic Studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, 1. Ed. John R. Hinnells (Manchester: Manchester University Press, 1975), 135–141, ja David W. **MacDowall**, „Mithra’s Planetary Setting in the Coinage of the Great Kushans“ – *Études Mithriaques. Actes du 2e Congrès International Teheran, du 1er au 8 septembre 1975*. Acta Iranica, 17 (1978), 305–316.

⁴³ David W. **MacDowall**, „The Role of Mithra among the Deities of the Kušana Coinage“ – *Mithraic Studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, 1. Ed. John R. Hinnells (Manchester: Manchester University Press, 1975), 142–150.

Kroonitava kuninga selja taga seisab jumal Mithra.⁴⁴ Tema viibimine kuninga kroonimisel viitab ilmselgelt vandeale, mille valitseja troonile asudes andis.⁴⁵ Seega säilitab Mithra oma vande- ja lepingujumala funktsiooni ka Sassaniidide ajajärgul. Samal perioodil lisandub Mithrale veel üks funktsioon – temast saab üks kohtunikest, kes mõistab kohut surnute hingede üle.⁴⁶ Hilistes apokalüptilistes tekstides, mille kirjapanek langeb juba islami ajajärku, võib Mithra (Mihr) esineda kurjuse jõudude vastu võitlejana apokalüptilises sõjas.⁴⁷ Mõlemal juhul on selle kujutluse taustaks käsitlus Mithrast kui jumalast, kes esindab õiglust ja tõde.

Juba Ahhemeniidide ajajärgul peeti Mithra auks *mithrakana*-püha. Straboni andmetel ohverdati Armeenias Partia ajajärgul sel pühal 20 000 hobust.⁴⁸ Kuigi prohvet Zarathustra oli loomohvrid keelustanud,⁴⁹ on ometi andmeid, et Iraani usundis ohverdati loomi.⁵⁰ Loomi ohverdati ka *mithrakana*-pühal, mis on püsinud zoroastrismi järgijate hulgas Iraanis kuni tänaseni. Kui tänapäeval ohverdatakse sel pühal vaid väikeloomi, siis Mary Boyce'i andmetel ohverdati veel XIX saj *mithrakana*-pidustuste ajal ka veiseid.⁵¹

⁴⁴ Vt Friedrich **Sarre**, Ernst **Herzfeld**, *Iranische Felsreliefs. Aufnahmen und Untersuchungen von Denkmälern aus alt- und mitteliranischer Zeit* (Berlin: Ernst Wasmuth, 1910), 199–200, Abb. 92/3.

⁴⁵ Stausberg, *Die Religion Zarathustras*, 214.

⁴⁶ Nii nt keskpärsiakeelses teoses *Dātestān i Dēnīk* („Religioossed (kohtu)otsused“) 30, 10, ent siin esineb ta kohtupidamises hinge üle koos teiste jumalustega (Ohmazd (= Ahura Mazdāh), Wahman (= Vohu Manah), Sroš (= Sraoša), Rašan (= Rašnu)). Ühes varasemas tekstis, Avestasse kuuluvas teoses *Videvdāt* (lühendvorm avestakeelsetest sõnadest *Vi-Daēvō-Dāta* – („Seadus, mis on) Antud deevade (= deemonite) vastu“), on kohtumõistjateks hinge üle jumalate kolmik Mithra, Zruuan ja Vohu Manah. Vt Shaul **Shaked**, „Mihr the Judge“ – *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 2 (1980), 1–30.

⁴⁷ Nii nt teostes *Bahman Jašt* („Vohūmani (= Vohu Manah) Jašt“) (7, 31–36) ja *Jāmāsp Nāmāg* („Jamaspi lugu“) (77). Ent nagu kohtumõistmisel hinge üle, pole tal siin otsustavat rolli, st ta on üks paljudest pimeduse vastu võitlejatest, mitte ainus ega peamine.

⁴⁸ *Geographica*, XI, 14, 9.

⁴⁹ Herman **Lommel**, *Die Religion Zarathustras. Nach dem Awesta dargestellt* (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) 1930), 207–218; Nyberg, *Die Religionen des alten Iran*, 51, 71; Widengren, *Die Religionen Irans*, 66; Reinhold **Merkelbach**, *Mithras. Ein persisch-römischer Mysterienkult*. 2. Aufl. (Weinheim: Beltz Athenäum, 1994), 10.

⁵⁰ Merkelbach, *Mithras*, 9–22.

⁵¹ Mary **Boyce**, „Mihragan among the Irani Zoroastrians“ – *Mithraic Studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, 1. Ed. John R. Hinnells (Manchester: Manchester University Press, 1975), 108.

3. MITHRASE KULTUS ROOMA KEISRIRIIGIS

Et vastata küsimusele, kuidas mõista Rooma Mithrase kultuse ja Iraani Mithra kultuse seoseid, tuleb nimetada Rooma Mithrase kultuse kõige iseloomulikumad jooned. Selle artikli autori arvates on need järgmised:

- 1) Mithrase seos päikesega. Paljud raidkirjad tituleerivad teda DEUS SOL INVICTUS MITHRA („võitmatu päikesejumal Mithra“). Ikonograafiliselt kujutatakse teda koos päikesejumal Heliose/Soliga. Mõlemat jumalat koos kujutavatest reljeefidest on kõige olulisemad kujutis kahe jumala kätlemisest (nn *dexiosis*'e stseen), nende ühissöömaajast ning ühisest söidust päikesekaarikus;
- 2) Mithrase roll härja tapjana. Tegemist on kõige enam kujutatud kultusstseeniga (kokku u 700 reljeefi ja skulptuuri). Kujutiste hulk viitab sellele, et tegemist oli kõige olulisema sündmusega Mithrase kultuse mütoloogias. Sündmuse täpne tähendus on teadmata, kuid on tõendeid, mis viitavad sellele kui kogu kosmost mõjutavale ohvri-
rile;
- 3) koondumine väikesteks kultusgruppideks. Rooma riigi alalt on andmeid umbes 550 sellise grupi kohta;⁵²
- 4) kultuses praktiseeritud müsteeriumiiniitsatsioon ja püha sööma-
aeg, mis oli ilmselt kõige olulisem kultustoiming (sellele viitab selle sage kujutamine kunstis);
- 5) jumala austamine maa-alustes kultusruumides, mille keskmes asus Mithrast kui härjatapjat kujutav maal, reljeef või skulptuur.

4. ROOMA MITHRASE KULTUSE JA IRAANI MITHRA KULTUSE KOKKUPUUTEPUNKTID

Diskussioon Rooma Mithrase kultuse ja Iraani Mithra kultuse suhete üle keskendub eeskätt kaheksale võimalikule kokkupuutele nende jumalate ja kultuste vahel. Need on

- 1) jumala nimi;
- 2) mõlema jumala seos päikese ja lepinguliste suhetega;

⁵² Clauss, *Mithras Kult und Mysterium*, 11–12.

- 3) härja tapmine ja selle võimalikud paralleelid Iraani mütoloogias;
- 4) Rooma Mithrase pühamutes kujutatud loomad ja nende sümboolne tähendus;
- 5) lövi peaga mees mitraistlikus ikonograafias;
- 6) altariid pühendusega *deo Arimanio*;
- 7) tiitel *Nabarzes* ja sõna *nama* Rooma Mithrase kultuse raidkirjades;
- 8) Mithra seosed sõjaväe *resp.* militaarvaldkonnaga.

Vaatleme nüüd nimetatud punkte lähemalt.

1) Jumala nimi

Nimi on oluline osa olendi identiteedist, olgu tegemist siis inimliku või jumaliku olendiga. Mithra nimi ilmub Rooma religiooni esimest korda I saj lõpus pKr, ent kreeka autoritele oli Mithra tuntud juba klassikalisel ajajärgul. Xenophon⁵³ ja Herodotos⁵⁴ räägivad temast kui võõrast, pärslaste jumalast. Arutlemata siinkohal nime etümoloogia üle,⁵⁵ on hõlbus näidata, et Rooma allikates esinev nimevorm

Mithrase sünni kaljust.
Pühendusreljeef
II või III saj pKr; Köln;
Rooma-Germaani Muuseum
Foto: Jaan Lahe

⁵³ *Cyrop.* VII, 5, 43.

⁵⁴ *Hist.* I, 131.

⁵⁵ Vt selle kohta Jaan **Puhvel**, *Võrdlev mütoloogia* (Tartu: Ilmamaa, 1996), 55; Manfred **Mayrhofer**, „Die bisher vorgeschlagenen Etymologien und die ältesten Beziehungen des Mithra Namens“ – *Études Mithriaques. Actes du 2e Congrès International Teheran, du 1er au 8 septembre 1975. Acta Iranica*, 17 (1978) 317–326; Paul **Thieme**, „The concept of Mitra in Aryan belief“ – *Mithraic Studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, 1. Ed. John R. Hinnells (Manchester: Manchester University Press, 1975), 21–39; Bernhard **Schlerath**, „Mithra“ – *Altiranische und zoroastriische Mythologie. Wörterbuch der Mythologie. Abteilung I: Die alten Kulturvölker, 4: Götter und Mythen der kaukasischen und iranischen Völker*. Hg. Carsten Colpe (Stuttgart: Klett-Cotta, 1986), 393–398; Jan **Gonda**, *Die Religionen Indiens. I. Veda und älterer Hinduismus. Die Religionen der Menschheit*, 11. 2. Aufl. (Stuttgart et al.: Kohlhammer, 1978), 82.

Mithras tapmas härğa. Pühendusreljeef. II või III saj pKr; Pisa, Itaalia.
Foto: Jaan Lahe

Mithras on Mithra latiniseeritud nimekuju. Kuna Mithra on olnud, nagu eespool näidatud (vt alalõik 1), alates Ahhemeniidide ajajärgust oluline tegelane Iraani tekstides, on jumala nimi üks Rooma ja Iraani jumalaid ja kultusi ühendav lüli. Kuid üksnes samast nimest jääb identsuse nentimise jaoks veel väheks.

2) Mithra seos päikese ja lepinguliste suhetega

Jumalate hulgas, keda Mithraga samastati, on esikohal päikesejumal Helios/Sol. See ilmneb esmalt arvukatest raidkirjadest, kus tema nimi esineb kujul HELIOS MITHRA⁵⁶ või DEUS SOL INVICTUS MITHRA.⁵⁷

⁵⁶ Nii nt CIMRM, 1, Nr. 171; 361; 2, Nr. 2259; 2260; 2265. Nimevorm „Helios Mithras“ esineb ka nn Mithra liturgias (rida 481). Vt teksti Hans-Dietrich **Betz**, *The “Mithras Liturgy”. Text, Translation and Commentary* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2005). Jumal „Helios Mithrase“ kohta selles „liturgias“ vt ka Wolfgang **Fauth**, *Helios Megistos. Zur synkretistischen Theologie der Spätantike* (Leiden et al.: Brill, 1995), 1–33.

⁵⁷ Nii nt CIMRM, 1, Nr. 170; 214; 235; 251; 273; 315; 348; 409; 439; 510; 521; 527; 528; 563; 564; 576; 630; 631; 648; 660; 674; 687; 744; Vol. 2, Nr. 1295; 1638; 1711; 1778;

Kultusreljeefidel kujutatakse sageli mõlemat jumalat ka koos – Mithras põlvitab päikesejumala ees⁵⁸ (või vastupidi), nad kätlevad, istuvad koos lauas või sõidavad päikesevankris. Mõnikord kannavad nad samu rõivaid. On kujutisi Mithrast, kelle peast tulevad välja päikesekiired. Ka Mithrase sünni kaljust on tõlgendatud vihjet talle kui päikesejumalale. Mithras ja Sol on ühtaegu nii eri jumalused kui ka üks ja sama jumal. Kuna ka Iraanis seostati Mithrat päikesega juba alates Ahhemeniidide ajastust ja alates Partia ajastust neid samastati (vt alaosa 1), siis on Mithrase ja Mithra solaarne iseloom taas üheks kahte jumalust ühendavaks asjaoluks.

Nagu nimetatud, kujutatakse Mithrat sageli päikesejumalaga kätlemas.⁵⁹ Manfred Clauss juhib tähelepanu tõsiasjale, et kreeklastel ja roomlastel ei olnud kätlemine igapäevane žest, nagu see on tänapäeval, vaid eriliselt lähedase kokkukuuluvuse ja lepingu märk (nt surusid pruut ja peigmees kätt abielu sõlmimisel).⁶⁰ Claussi arvates sõlmivad ka Mitra ja päikesejumal lepingu.⁶¹ Nagu eespool näidatud, on Mithra seos lepingutega oluline juba Muinas-Pärsia religioonis. Seega ei ühenda Rooma Mithrast ja Iraani Mithrat mitte ainult nende solaarne iseloom, vaid nad mõlemad on seotud ka lepingutega.

3) Härja tapmine ja selle võimalikud paralleelid Iraani mütoloogias

Stseeni, mis kujutab Mithrast härja tapmas, on püütud seletada Muinas-Pärsia usundist ja mütoloogiast pärit paralleelide abil. Nii ütleb Reinhold Merkelbach, et Mithra seos härjaga on tõendatud nii India kui ka Iraani pärimustes juba kõige vanematel aegadel.⁶² Uurijad, kes otsivad härja tapmise stseenile paralleele Iraani mütoloogiast, viitavad lisaks

1805; 1841; 1847; 1898; 1917; 1927; 1948; 1950; 1951; 1962; 1993; 2021; 2032; 2047; 2143; 2144; 2161; 2162; 2169; 2177; 2183.

⁵⁸ Vt nt CIMRM, 1, Nr. 350; 555.

⁵⁹ Vt nt CIMRM, 2, Nr. 1430 ja 1584. Selles seoses on oluline rõhutada, et Mithrase järgijad tähistasid ennast nimetusega *syndexi* (*syndexioi* – laensõna kreeka keelest): vastuvõtt kogudusse toimus piduliku kätlemisega. Vt Schmeja, *Griechisches und Iranisches in den Mithrasmysterien*, 15.

⁶⁰ Clauss, *Mithras*, 144.

⁶¹ *Ibid.*

⁶² Merkelbach, *Mithras*, 9–22.

Mithras tapmas härja. Pühendusreljeef.
II või III saj pKr; Köln; Rooma-Germaani Muuseum. Foto: Jaan Lahe

sellele ka kahele konkreetsele motiivile mitraistlikus kunstis. Mõnede *mithraeum*'ide⁶³ (Santa Maria Capua Vetere, Palazzo Barberini, Castra Peregrinorum) seinamaalingutel on kujutatud härja valgena. Ka Iraani apokalüptilises tekstis „Bundahišn“ loob Ormazd härja, kes on „särav ja valge nagu Kuu“ (I, 49). Teiseks kujutatakse osadel mitraistlikel reljeefidel sureva härja kõrhaavade juures viljapäid või viinamarjakobaraid ning härja sabast kasvamas välja viljavihku. Juba nimetatud „Bundahišn“ jutustakse, kuidas jumal Ohrmazdi loodud härja tappis kuri vaim Ahri-man (ptk 4). Tapetud härjast pärkas 55 teraviljasorti ja 12 liiki ravimtaimi (ptk 6, E1). „Bundahišn“ jutustatakse veel teisestki härjaohvrast. Viimisel päeval saabub lunastaja (Saošyant), kes äratab üles surnud. Lunastaja toob koos oma abilistega ohvri. Ta ohverdab härg Hodajoši, kelle üdist ja valgest haoma taimest tehtud jooki antakse juua ülesäratatud surnutele. Kui nad seda joovad, muutuvad nad surematuks. Peale selle juhib Kreyenbroek tähelepanu veel seigale, et mõnedel tänaseni säilinud iraani

⁶³ *Mithraeum*'iks nimetatakse jumal Mithrase pühamut. Originaalnimetused pühamu kohta olid *spelaeum* (ld „koobas“), *templum* (ld „tempel“), *fanum* (ld „püha piirkond“), *antrum* (ld „koobas“) ja *crypta* (ld „grott“). Vt Clauss, *Mithras*, 48–56.

keeli kõnelevatel religioossetel gruppidel (jeziidid, Ahl-e Haqq) on säilinud suuline religioosne pärimus, mille järgi kõrgeim jumalus tegi lepingu teiste jumalatega, mille sõlmimisel ohverdati härg.⁶⁴

Kahtlemata on Mithrase tapetud härja valge värvus paralleeliks Iraani mütoloogiaga, ent valge härja ohverdamine pole samas midagi spetsiifiliselt Iraani usundile omast, vaid on tuntud ka Kreeka-Rooma usundis.⁶⁵ Et Mithrase kultuse mütoloogias on härja tapmine mõeldud ohvrina, selles valitseb uurijate hulgas suhteline üksmeel,⁶⁶ ent ohvriloomana oli härg kui selline hinnatud ka Kreeka-Rooma usundis.⁶⁷ Mitraistlikel reljeefidel eelneb härja ohverdamisele võitlus härja ja Mithrase vahel. Iraani mütoloogiline pärimus sellist võitlust ei tunne, küll leidub see aga Kreeka mütoloogias (Herakles).⁶⁸ Ka paljud teised reljeefidel kujutatud motiivid, mida varem tõlgendati Iraani mütoloogiast lähtudes (nagu nt võitlus gigantidega, mida Cumont interpreteeris kui Ahura Mazdāh võitlust deemonitega⁶⁹, või Dieburgi kultusreljeefil kujutatud Phaethoni stseen, mida on tõlgendatud tõendina selle kohta, et ka Mithra kultuses oli oluline Iraani mütoloogias leiduv kujutis suurest maailma põlemisest⁷⁰), on kergesti tuletatavad Kreeka mütoloogiast, ilma Iraani paralleele appi võtmata. Mis puudutab „Bundahišnisi“ kirjeldatud esimest teadet härja tapmisest, siis selle kohta kehtib ikka veel Hinnelli toodud vastuargument

⁶⁴ Philip G. **Kreyenbroek**, „Mithra and Ahreman, Binyamin and Malak Tawus. Traces of an Ancient Myth in the Cosmogonies of Two Modern Sects” – *Recurrent Patterns in Iranian Religions. From Mazdaism to Sufism. Proceedings of the Round Table Held in Bamberg (30th September – 4th October 1991)*. Ed. Philippe **Gignoux**. *Studia iranica*, 11 (Paris: Association pour l’avancement des études iraniennes, 1992), 57–79.

⁶⁵ Vt nt Robert **Muth**, *Einführung in die griechische und römische Religion* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988), 307.

⁶⁶ Clauss, *Mithras*, 91; Merkelbach, *Mithras*, 193–227.

⁶⁷ Vt Walter **Burkert**, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*. 2. Aufl. (Kolnhammer: Stuttgart, 2011), 93–107; Muth, *Einführung in die griechische und römische Religion*, 306.

⁶⁸ Vt nt Clauss, *Mithras*, 87; Schwertheim, „Mithras“, 37. Härjaga võitlemise motiiv oli vana-ajal laialt levinud ja esineb ka muistses Lähis-Idas. Nii võitlevad nt „Gilgameši eeposes“ Gilgameš ja tema sõber Enkidu taevase sõnniga.

⁶⁹ See ei tähenda siiski, nagu oleks Mithrase kultuses usk deemonitesse puudunud. Vt uute leidude kohta Hawartes (Süürias), Michail **Gawlikowski**, „Hawarti: Preliminary Report“ – *Polish Archeology in the Mediterranean*, 10 (1999), 197–204.

⁷⁰ Vt selle kohta Andreas **Hensen**, *Mithras. Der Mysterienkult an Limes, Rhein und Donau* (Darmstadt: Theiss, 2013), 75–78.

– seal ei tapa härja mitte Mithras, vaid kuri vaim.⁷¹ Teises jutustuses on härja tapja Saošyant küll hea jumala saadik, ent ometi ei saa teda samastada Mithraga. Samuti puuduvad Mithrase kultusega seotud allikates igasugused viited Iraani eshatoloogiale. Ainus mitraistlikel reljeefidel kujutatud motiiv, millele pakub lähimat paralleeli Iraani mütoloogia, on taimede tärkamine tapetud härja kehast. Selle artikli autori andmetel ei leidu sellele antiikmütoloogiast otsest paralleeli. Kuna aga „Bundahišn“ pärineb praegusel kujul IX saj-st pKr,⁷² on kronoloogilistel põhjustel raske tõestada, et motiiv on laenatud „Bundahišnist“. Kuid motiiv esineb ka „Bundahišnist“ varasemates Iraani tekstides (nt apokalüptilises tekstis „Ayatkar i Zamaspi“ („Zamaspi mälestused“))⁷³ ja seepärast pole välistatud, et motiiv on mingil kombel jõudnud Iraani pärimusest antiikmaailma ja integreeritud Mithrase kultuse mütoloogiasse. Jeziidide ja Ahl-e Haqqi pärimuses esinevat härjaohverdamist, millele on viidanud Kreyenbroek, ei saa artikli autori meelest siiski viia otsesse seosesse Rooma Mithrase kultusega. Kreyenbroeki uuritud suuline pärimus ei ole dateeritav ning kuna tegemist on alles islami ajajärgul tekkinud religioosete gruppidega, ei ole nende kokkupuutumine Mithrase kultuse rajajatega tõenäoline. Ka geograafiline ruum, kust Kreyenbroeki uuritud pärimus levinud oli, pole olnud Rooma/Pärsia vahetu piiriala, vaid jääb sellest kaugele. Küll kinnitab pärimus aga seda, et seos härja ohverdamise ja lepingu sõlmimise vahel on Iraani rahvaste folklooris sügavalt juurdunud *topos*. Mithra tapetud härja kehast tärkavad taimed on hästi kooskõlas ka Mithra kui taimekasvu tagava jumala funktsiooniga, mis on tõendatud juba Avestas.

4) Rooma Mithrase pühamutes kujutatud loomad, nende sümbolne tähendus ja selle võimalik Iraani taust

Juba F. Cumont arvas, et skorpion, sipelgas ja madu, keda kujutatakse mitraistlikel härja tapmise stseenidel, on kurja (st Ahrimani) esindajad

⁷¹ Hinnells, „Reflections on the Bull-slaying scene“, 291.

⁷² Vt Widengren, *Die Religionen Irans*, 4–5; vt ka Michael **Stausberg**, *Die Religion Zarathustras. Geschichte – Gegenwart – Rituale*, 1 (Stuttgart: Kohlhammer, 2002), 29–297.

⁷³ Giuseppe **Messina**, *Libro apocalitico persiano Ayatkar i Zamaspi: I. Test pehlevico, parsi e pazend restituito, tradotto e commentato. Biblica et Orientalia*, 9 (Roma: Pontificio Istituto Biblico, 1939).

– nad üritavad härja genitaale süüa (et tema seemet kätte saada) ja verd juua ning sel kombel „elu allikat“ mürgitada.⁷⁴ Samas kujutatud koer olevat seevastu Mithrase saatja ja seega headuse (Ahura Mazdäh) esindaja, kes kaitseb härja seemet Ahrimani käsilaste eest.⁷⁵ Cumonti tõlgendused võttis omaks ka Maarten J. Vermaseren.⁷⁶ Ainsa erandi teeb ta maole – erinevalt Cumontist ei pea Vermaseren madu kurjaks loomaks ja seega Ahrimani esindajaks. Kooskõlas Kreeka traditsiooniga näeb Vermaseren maos maa sümbolit.⁷⁷ Ka Leroy Campbelli arvates on kõik mitraistlikel reljeefidel kujutatud loomad kõige paremini mõistetavad Iraani mütoloogias lähtudes: kaaren on sõjajumal Verethragna kehastus (seda väidab ta viidates teosele Bahram Yašt (Yt 14)),⁷⁸ koer on koidutäht Tištrya, kes võidab kangelasena põuadeemon Apaoša⁷⁹, või too koer, kes valvab siin- ja sealpoolsust ühendavat silda jne.

Dualistliku loomade tõlgenduse vastu astus esmalt J. R. Hinnells. Ta väidab, et kuigi madu, skorpion ja lõvi on Iraani traditsioonis Ahrimani loodud, st kurjad olendid, pole meil mingit põhjust eeldada, et neil ka härja tapmise stseenis selline tähendus oleks.⁸⁰ Hinnells rõhutab Cumonti vastu, et Rooma reljeefidel puudub võitlus mao ja koera vahel.⁸¹ Kuna mõnikord kujutatakse madu muna või viljapeaga, arvab Hinnells, et madu on pigem elujõu kehastus.⁸² Nagu Vermaseren, tõlgendab ka Hinnells madu Kreeka usundist lähtudes, kus madu on seotud maa ja allilma, aga ka viljakuse ja uuenemisega.⁸³ Hinnells juhib tähelepanu sellele, et ka skorpionil pole Kreeka traditsioonis negatiivset tähendust, vaid ta on seal päikese, õnne ja külluse sümbol.⁸⁴ Lisaks sellele on skorpion seotud

⁷⁴ Cumont, *Die Mysterien des Mithra*, 99–100.

⁷⁵ *Ibid.*, 100.

⁷⁶ Vermaseren, *Mithras*, 55.

⁷⁷ *Ibid.*

⁷⁸ Campbell, *Mithraic Iconography and Ideology*, 24.

⁷⁹ *Ibid.*, 14.

⁸⁰ Hinnells, „Reflections on the bull-slaying scene“, 293.

⁸¹ *Ibid.*, 293–294.

⁸² *Ibid.*, 294.

⁸³ *Ibid.*, 295–296. Vt ka Jaime Alvar, *Romanising Oriental Gods: Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras* (Leiden, Boston: Brill 2008), 77.

⁸⁴ Hinnells, „Reflections on the bull-slaying scene“, 299. Vt ka Schwertheim, „Mithras“, 41.

seksuaalse potentsiga.⁸⁵ Selle artikli autor on nõus Hinnelli, Merkelbachi⁸⁶ ja Manfred Claussiga,⁸⁷ kes on seisukohal, et kuigi mitraistlikel reljefidel kujutatud loomade täpne tähendus pole selge, ei ole meil põhjust tõlgendada neid Iraani mütoloogiast lähtudes. Ükski kujutatud loomadest pole spetsiifiline vaid Iraani mütoloogiale. Lisaks sellele on Iraani paralleelid, mille abil neid loomi on püütud tõlgendada, pärit eri ajastute ja geograafiliste piirkondade allikatest. See tõsiasi muudab nende kaasamise Mithra kultuse reljefide tõlgendamisse metoodiliselt küsitavaks.

5) Lõvi peaga mees mitraistlikus ikonograafias

Paljust mitreumidest on leitud kujutisi lõvi peaga alasti mehest, kelle keha ümber on keerdunud madu. Sellel olendil on sageli avatud lõuad ja neli tiiba. Käes võib ta hoida erinevaid esemeid – võtit, skeptrit või tõrvikut.⁸⁸ Mõnikord kujutatakse teda seismas maakeral.⁸⁹ Ükski raidkiri ei paljasta tema identiteeti. Seepärast on uurijad teinud tema kohta erinevaid oletusi. M. J. Vermaseren,⁹⁰ R. Gordon,⁹¹ R. Merkelbach⁹² ja M. Clauss⁹³ tõlgendavad teda hellenistliku sünkretismi ajajumalana (Aion), R. Pettazoni,⁹⁴ R. Zaehner⁹⁵ ja U. Bianchi⁹⁶ näevad temas (lähtudes Yorki

⁸⁵ Hinnelli, „Reflections on the bull-slaying scene“, 299. Seepärast on ilmselt skorpion härja tapmist kujutavatel reljefidel seotud härja genitaalidega (*ibid.*, 300).

⁸⁶ Merkelbach, *Mithras*, 86–103. Merkelbach viib lisaks selle loomsümbolid ühendusse initsiatsiooniametega Mithrase kultuses (*ibid.*).

⁸⁷ Clauss, *Mithras*, 107–110.

⁸⁸ Vt CIMRM, 1, figuur (edaspidi Fig.) 29a – monument (edaspidi Mon.) 78; Fig. 29b – Mon. 78; Fig. 36 – Mon. 103; Fig. 85 – Mon. 312; Fig. 86 – Mon. 314; Fig. 89 – Mon. 326; Fig. 90 – Mon. 326; Fig. 109 – Mon. 383; Fig. 144 – Mon. 503; Fig. 152 – Mon. 543; Fig. 153 – Mon. 545; Fig. 156 – Mon. 550; Fig. 157 – Mon. 551; Fig. 188 – Mon. 665.

⁸⁹ Nii nt CIMRM, 1, Fig. 152 – Mon. 543; Fig. 153 – Mon. 545.

⁹⁰ Maarten J. Vermaseren, „A Magical Time God“ – *Mithraic Studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, 2. Ed. John R. Hinnelli (Manchester: Manchester University Press, 1975), 446–46; Vermaseren, *Mithras*, 94–99.

⁹¹ Gordon, „Franz Cumont and the doctrines of Mithraism“, 221.

⁹² Merkelbach, *Mithras*, 103.

⁹³ Clauss, *Mithras*, 169–174.

⁹⁴ Raffaele Pettazoni, „The Monstrous Figure of Time in Mithraism“ – *Essays on the History of Religions* (Leiden: Brill, 1954), 180–192.

⁹⁵ Robert Charles Zaehner, *Zurvan: A Zoroastrian Dilemma* (New York: Biblo and Tannen, 1972).

⁹⁶ Ugo Bianchi, „Mithraism and Gnosticism“ – *Mithraic Studies. Proceedings of the First*

monumendist) Ahrimani, kurja jumalat. Selle artikli autori meelest on esimene tõlgendus veenvam (sellele viitavad hambad, tiivad ja teised talle iseloomuliku atribuudid; on ka maagilisi gemme, millel on kujutatud jumal Aionit lövi peaga ja ümbritsetuna keerduks maost⁹⁷). Kuigi juba F. Cumont oli samastanud lövi peaga mehe Iraani ajajumala Zervaniga,⁹⁸ ei vihja miski sellele, et Mithra kultuses oleks seda jumalat tuntud – erinevalt mõnedest teistest Iraani jumalustest ei mainita Zervani nime mitte ühelgi Rooma Mithrase kultuse mälestisel. Hellenistlik-keisririigiaegne kujutlus Aionist võib olla mõjutatud küll Zervani kujust,⁹⁹ ent sel juhul ei oleks lõvi peaga ajajumala seos Iraaniga mitte otsene, vaid kaudne. Eeskätt tuleb teda vaadelda antiikreligiooni kontekstis.

6) *Altarid pühendusega Deo Arimanio*

Rooma Mithrase mälestiste hulgas on säilinud neli raidkirja, mis kannavad pühendust *deo Arimanio*.¹⁰⁰ Paljud uurijad on samastanud Arimaniust Iraani religiooni kurja jumaluse Ahrimaniga. G. Widengren arvab, et need raidkirjad on pühendatud küll Ahrimanile, aga kuna ta esindab seisukohta, et Rooma Mithrase kultuse taustaks on olnud zurvanism, mitte zoroastrism, pole Ahriman tema meelest kuri jumalus, vaid tõeline jumal, keda austati rituaalselt.¹⁰¹ R. Merkelbach samastab Arimaniust eelmises lõigus käsitletud lõvipäise mehega, ent ta juhib tähelepanu sellele, et Avesta kurja jumaluse kõrval leidub India ja Iraani religioonis ka üks teine sarnase nimega jumal – Aryaman, kelle Avesta-pärane nimevorm on Airyaman. India tekstides on ta Mithra saatja.¹⁰² Ka R. Gordon samastab

International Congress of Mithraic Studies, 2. Ed. John R. Hinnells (Manchester: Manchester University Press, 1975), 457–465. Bianchi samastab teda lõvi pealiste arhontidega, kes valitsevad teed, mida mööda hing peab pärast surma siit maailmast lahkuma.

⁹⁷ Vt Vermaseren, „Mithras“, 104; Schmeja, *Griechisches und Iranisches in den Mithrasmysterien*, 15.

⁹⁸ Cumont, *Die Mysterien des Mithra*, 96–97.

⁹⁹ Vt Carsten Colpe, „Aion und Zurvan“ – Carsten Colpe, *Iranier – Aramäer – Hebräer – Hellenen* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2003), 466–469. Vt ka Carsten Colpe, „Irans Anteil an der Entstehung des antiken Synkretismus“ – Colpe, *Iranier – Aramäer – Hebräer – Hellenen*, 365–373.

¹⁰⁰ CIMRM, 1, Nr. 369; 834; 2, Nr. 1773; 1775.

¹⁰¹ Widengren, *Die Religionen Irans*, 225.

¹⁰² Merkelbach, *Mithras*, 104.

Arimaniuse lõvipäise olendiga, kuid tema arvates ei ole lõvipäise jumaluse roll Mithrase kultuses kuni tänaseni selge.¹⁰³ Viimase väitega tuleb vaid nõustuda, ent Arimaniuse nime Iraani algupära on väljaspool kahtlust.

7) *Mõiste nama ja tiitel Nabarzes Mithrase kultuse raidkirjades*

Rooma Mithrase kultuse mälestistel leidub veel teisigi sõnu, mille Iraani päritolu on kindel. Üks selline sõna on *nama*, mis esineb raidkirjades sageli.¹⁰⁴ Kuulsaim neist raidkirjadest on kindlasti Santa Prisca mitreumis (Roomas) leiduv tekst *Nama Leonibus novis et multis annis*.¹⁰⁵ M. Clauss tõlgib *nama* „zum Heil des“, „Ehre dem“¹⁰⁶, H. Schmeja „Verehrung, Ehrerbietung, Huldigung, Ehrfurcht(sbezeugung)“.¹⁰⁷ Clauss ütleb, et tegemist on eriti piduliku tervitusega.¹⁰⁸ See on indoiraani austusvormel *namah*,¹⁰⁹ mis esineb juba Avestas. Schmeja andmetel on *nama* ainus Iraani apellatiiv kreeka- ja ladinakeelsetes Mithrase kultuse raidkirjades. See võõra päritoluga sõna näib olevat Kreeka-Rooma Mithrase kogudusse leidnud tee samal kombel, nagu heebreakeelsed sõnad *aamen*, *halleluuja*, *hosanna* jne kristlikku liturgiasse.¹¹⁰ Ka tiitel *Nabarzes*, mida Mithras paljudes raidkirjades kannab,¹¹¹ on Iraani päritolu. G. Widengren tõlgib seda „*unüberwindlich*“ ja seletab: „Kreeka-ladina vasted *aniketos*, *invictus*, *insuperabilis* osutavad selgesti eitusprefiksile *na-hin*, seega *na-barz-*, sõna-sõnalt *in-super-*. Mithras on jumal, kellest keegi ei või olla kõrgem ja keda keegi ei või ületada, ta on ületamatu, *insuperabilis*.“¹¹²

H. Schmeja, kes on põhjalikult uurinud nime etümoloogiat, ei ole sellega nõus. Ta ütleb, et selline tähendus võiks semantiliselt Mithrasele hästi sobida, aga on keeleliselt täiesti põhjendamatu, kuna *na-* ei ole

¹⁰³ Gordon, „Mithras“, 290.

¹⁰⁴ CIMRM, 1, Nr. 54; 56; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 416; 480; 481; 482; 484; 2, Nr. 63 a ja b.

¹⁰⁵ CIMRM, 1, Nr. 484.

¹⁰⁶ Clauss, *Mithras*, 116.

¹⁰⁷ Schmeja, *Griechisches und Iranisches in den Mithrasmysterien*, 18.

¹⁰⁸ Clauss, *Mithras*, 140.

¹⁰⁹ Widengren, *Die Religionen Irans*, 225.

¹¹⁰ Schmeja, *Griechisches und Iranisches in den Mithrasmysterien*, 18.

¹¹¹ CIMRM, 1, Nr. 915; 1790; 2, Nr. 2153; 2197.

¹¹² Widengren, *Die Religionen Irans*, 225.

muinaspärsia keeles privatiivprefiks ja verb *baraz-* tähendab „kõrgemale tõstma, suurendama, rohkendama“, aga mitte „ületama“. ¹¹³ Mithras oleks siis „rohkendaja“ (st see, kes annab oma järgijatele rohkesti järeלטulijad), aga Schmeja on kindel, et see epiteet oli Mithrase kreeka- ja ladinakeelsele järgijatele juba mõistetamatu. ¹¹⁴ Kokkuvõtteks võib öelda, et Iraani päritoluga sõnavara on Mithrase kultuse raidkirjades äärmiselt piiratud, mistõttu seda ei saa kasutada tõendina kultuse Iraani päritolu kohta.

8) *Mithrase seosed sõjaväe resp. militaarvaldkonnaga*

Juba „Mithrase uuringute isa“ Franz Cumont väitis, et Mithrase kultuse leviku põhifaktor Rooma riigis oli sõjavägi ja et „Mithra religioon“ oli eeskätt sõdurite religioon. ¹¹⁵ Cumont juhib tähelepanu sellele, et Mithra oli olnud sõjalise aristokraatia kaitsejumal ka Pärsia valitsuse all olnud Väike-Aasias. See oli Cumonti arvates põhjus, miks Mithrat hakkasid sõdurid austama ka ladinakeelses läänes. ¹¹⁶ Geo Widengren väitis, et eksisteerib side muistse Pärsia kultuslik-sõjaliste meesteliitude ja Rooma Mithrase kultuse vahel; ka meesteliidud olevat austanud Mithrat. Widengreni meelest oli see põhjus, miks Mithrase müsteeriumid levisid sõdurite hulgas – esmalt Mithridates Eupatori armees ja selle riismete hulgas Kiliikia mereröövlikindlustes, seejärel aga Rooma armees. Widengren juhib tähelepanu ka seigale, et „Hystaspese oraaklites“ ¹¹⁷ esineb „püha sõjateenistuse juht“ (*dux sanctae militiae*), kes kannab nime, mis meenutab Mithrat ¹¹⁸, ja et Rooma Mithrase kultuses oli pühitsusaste, mis kandis nime *miles*. Lisaks sellele tsiteerib Widengren veel kahte kohta Tertullianuselt, kus Mithra järgijad ütlevad, et kogu Mithra teenimine olevat *militia dei*. ¹¹⁹ Widengren juhib tähelepanu ka seigale, et Mithrase kultuse pühitsusteremooniates mängis suurt rolli mõök. Widengreni meelest meenutavad Mithrase kultuse initsiatsioonil praktiseeritud ranged katsed arhailiste

¹¹³ Schmeja, *Griechisches und Iranisches in den Mithrasmysterien*, 17–18.

¹¹⁴ *Ibid.*, 17.

¹¹⁵ Cumont, *Die Mysterien des Mithra*, 29–30.

¹¹⁶ Cumont, *Die orientalischen Religionen*, 169.

¹¹⁷ Lactanius, *Institutiones*, VII, 19,5.

¹¹⁸ Widengren, *Die Religionen Irans*, 224. Vt ka 202.

¹¹⁹ *De corona*, 15; *Adv. Marcionem*, I, 13; *De praescript. haeret.* 40.

ühiskondade meesteliitude initsiatsiooni, mille läbimiseks pidid noorukid sooritama samuti mitmesuguseid katseid.¹²⁰ Seisukohta, et Rooma Mithrase kultus oli eeskätt sõdurite kultus, peeti kaua aega teaduslikuks dogmaks¹²¹ ja sellel on järgijaid veel tänapäevalgi.¹²²

Et Mithra oli Pärsias seotud militaarvaldkonnaga, on kindel.¹²³ Kas aga *dux sanctae militiae* „Hystaspese oraaklites“ on Mithra, ei ole kindel.¹²⁴ Kuigi muistses Pärsias oli Mithra muu hulgas ka sõjajumal, ei tähenda see veel automaatselt, et seda oleks olnud ka Mithras Roomas. Richard Gordon¹²⁵ ja Manfred Clauss¹²⁶ on analüüsinud sõdurite pühendusraidkirju ja jõudnud tulemusele, et Mithrase järgijate osakaal armees kõigis Rooma provintsidest jäi 10–20% vahemikku. Mithrase järgijate hulka kuulusid peale sõdurite ka madalamad riigiametnikud, orjad, vabakslastud ja ka tavalised kodanikud.¹²⁷ Elmar Schwertheim on näidanud, et sama põhimõtte kehtib ka Rooma Germaania provintsidest: kui võrdleme sõjaväelaste ja tsiviiliskute dedikatsioonide hulka, on tulemuseks vahetud 46:18 tsiviiliskute kasuks.¹²⁸ Doonau provintsidest (Reetia, Noricum, Pannoonia, Möösia, Daakia) oli Mithrase kultuse järgijate hulgas kõige rohkem riikliku reisi- ja kulleriteenistuse (*cursus publicus*), finantshalduse, mäenduse

¹²⁰ Widengren, *Die Religionen Irans*, 224.

¹²¹ Vt nt Vermaseren, *Mithras*, 23–26; Daniels, „The role of the Roman army in the spread and practice of Mithraism“, 249–274.

¹²² Vt nt Kloft, *Mysterienkulte der Antike*; ka Robert **Turcani** artiklit „Mithras – ein Gott der Soldaten, der Piraten und der Männerfreundschaft“ – *Isis, Zeus und Christus. Welt und Umwelt der Bibel*, 25 (2002), 7. Jg., 3. Quartal, 23–27.

¹²³ Vt Merkelbach, *Mithras*, 27–28.

¹²⁴ Vt Christoph **Elsas**, „Mithra“ – *Altiranische und zoroastrische Mythologie. Wörterbuch der Mythologie. Abteilung 1: Die alten Kulturvölker. Bd. 4: Götter und Mythen der kaukasischen und iranischen Völker*. Hg. Carsten Colpe (Stuttgart: Klett-Cotta, 1986), 400.

¹²⁵ Richard **Gordon**, „The Roman Army and the Cult of Mithras: a Critical View“ – *L'armée romaine et la religion sous le Haut-Empire romain*. Ed. Catherine Wolff (Paris: De Boccard, 2009), 350–379.

¹²⁶ Clauss, *Cultores Mithrae*, 267–269.

¹²⁷ Clauss, *Mithras*, 42; vt ka 43–50. Erinevaid sotsiaalseid kihte ja elukutsete grupe on rõhutanud Mithrase kultuses ka Robert **Turcan** (*The Cults of the Roman Empire* (Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 1996, 195–245).

¹²⁸ **Elmar** Schwertheim, *Die Denkmäler orientalischer Gottheiten im römischen Deutschland. Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, 40 (Leiden: Brill, 1974), 269–270.

ja tolliteenistuse ametnikke.¹²⁹ Seisukoht, et Mithrase kultus Rooma riigis oli eeskätt militaarkultus, ei pea nende andmete valguses järelikult paika.

5. KAS IRAANI MITHRA KULTUSE JA ROOMA MITHRASE KULTUSE KOKKUPUUTEPUNKTID TOETAVAD KULTUSE IRAANI PÄRITOLU IDEED?

Kui võrrelda Iraani Mithrat ja Rooma Mithrast, tuleb esmalt teadlik olla neid kahte jumalust kajastavate allikate ebavõrdsest olukorrast. Kui Iraani Mithra kohta on põhiallikaks tekstid ja temast on vaid mõned üksikud visuaalsed kujutised (ning needki on pärit alles Sassaniidide ajast), siis Rooma Mithrase puhul on olukord vastupidine. Tema kultuslegendi kirjalikul kujul pole ning selle tähtsamad episoodid on tuletatavad kultusreljeefidel kujutatud sündmustest. Põhiallikaks Mithrase kohta ongi nimetatud kultusreljeefid ja -skulptuurid ning raidkirjad, mis annavad rohkem infot Mithrase järgijate kui jumala enese kohta. Napid kirjalikud teated Mithrase kohta pärinevad kas tema vastastelt varakristlikelt autoritelt või uusplatonistlikelt autoritelt, kes on enamasti algseid müüte juba filosoofiliselt töödeldnud.

Kõigi olemasolevate allikate võrdlemise tulemusena joonistub kahest jumalast järgmine pilt.

1. Nii Iraani Mithrat kui ka Rooma Mithrast ühendavad sarnane nimi, solaarne iseloom ja seos lepinguliste suhetega.
2. Nii Iraani Mithrat kui ka Rooma Mithrast ühendab ka seos eluandva veega (nn Mithrase veeime)¹³⁰ ja taimekasvuga (Mithra tapetud härjast tärkavad viljapead ja viinamarjakobarad).
3. Oluline erinevus Mithra ja Mithrase vahel peitub Mithrase tähtsaimas elusündmuses – härja ohverdamises. Kuigi härja ohverdamine on eraldi motiivina olemas ka Iraani hilises mütoloogilises pärimuses („Bundahišn“), ei ole see seal kuidagi seotud Mithraga.
4. Oluline erinevus kahe jumala kultuste vahel seisneb tõigas, et Iraani religioonis ei ole midagi, mida võiks võrrelda müsteeriumi-initsiatsiooniga Rooma Mithrase kultuses.

¹²⁹ Merkelbach, *Mithras*, 168.

¹³⁰ Vt selle stseeni kohta Clauss, *Mithras*, 72–74.

5. Iraani Mithrase kultus ei tunne ka Rooma Mithrase kultusega võrreldavat püha söömaaega ega maa-aluseid pühamuid.
6. Kuigi muistse Iraani meesteliitude ja Mithrase vennaskondade vahel on teatud fenomenoloogiline sugulus, olid meesteliidud Mithrase kultuse tekkimise ajaks juba ammu hääbunud ning seetõttu jääb ära ka võimalus, et esimesed on andnud tõuke teiste tekkimiseks. Üleüldse ei ole Iraanist andmeid Rooma keisririigist tuntud Mithra vennaskondadega sarnaste gruppide olemasolu kohta.

Kokkuvõtvalt võib seega öelda, et kuigi Rooma Mithrast ühendavad Iraani Mithraga mõned olulised ühisjooned, on tegemist kahe eri jumalusega ja ka nende kultused erinevad oluliselt: kui Iraani Mithra puhul on tegemist ühe kultusega ühe etnilise religiooni raames, siis Rooma riigis saab sellest kosmopoliitne kultus, mille organisatsiooniliseks eripäraks on spetsiaalsete vennaskondade tekkimine, millele Iraani usundist ei leia midagi võrreldavat. Otsesed Iraani usundi mõjud on Mithrase kultuses äärmiselt napid. Eeskätt ühendas Mithrase kultust Iraaniga antiikmaailmas laialt tuntud pärimus Mithrast kui pärslaste jumalast. „Pärsia koloriiti“ rõhutab ka Mithrase ikonograafiline kujutamine – ta kannab nn Früügia mütsi ja Pärsia riietust. Ent Pärsia kõrval oli antiiktraditsioonis veel teinegi piirkond, millega Mithra kultust seostati – Väike-Aasia. Osa tänapäevaseid uurijaid on otsinud sealt ka Rooma Mithrase kultuse tegelikke juuri. Selle põhjusteks on Mithra kultuse mälestised Väike-Aasias, millel on roomlaste-eelne (hellenistlik) päritolu, antiikne ajalooline pärimus Mithrase kultuse tuleku kohta Väike-Aasiast Itaaliasse ning Itaalia ja Väike-Aasia vaheliste kontaktide võimalikkus geograafilistel ja ajaloolistel põhjustel.

6. MITHRA KULTUS HELLENISTLIKUS VÄIKE-AASIAS

VI saj eKr, kui Väike-Aasia langes Ahhemeniidide võimu alla, sattus see piirkond Iraani kultuuri mõjusfääri.¹³¹ Nagu on näidanud Walter Burkert, oli Pärsia mõju Väike-Aasia kreeklaste vaimuelule märkimisväärne, kajas-

¹³¹ Väike-Aasia alistamise kohta Ahhemeniidide poolt ja Väike-Aasiast Ahhemeniidide suurriigi koosseisus vt Christian **Marek**, *Geschichte Kleinasiens in der Antike* (München: Beck, 2010), 189–227.

tudes muu hulgas ka varases Kreeka filosoofias (mis teatavasti ei tekkinud mitte Balkani poolsaarel, vaid Väike-Aasias).¹³² Väike-Aasiast võib leida jälgi ka Pärsia religiooni mõjudest ning need on nähtavad ka veel pärast Ahhemeniidide riigi hävitamist Aleksander Suure poolt Väike-Aasiasse tekkinud hellenistlikes riikides. Nii valitsesid nt diadohhide sõdade ajal 280. a eKr Väike-Aasia kirderannikul asunud Pontose kuningriigis Aršaikiidide dünastiasse kuulunud kuningad, kes kandsid nime Mithridates („Mithra and“).¹³³ Plutarchose andmetel olid Mithra austajad ka Kiliikia mereröövlid.¹³⁴ Kapadookiast on leitud raidkiri, mis ülistab Mithrat ja kõneleb Pärsia maagidest.¹³⁵

Kõige silmapaistvamad Iraani religiooniga seotud mälestised pärinevad Kommagene kuningriigist.¹³⁶ Pärast Ahhemeniidide riigi lagunemist kuulus Kommagene Seleukiidide riiki, ent u 160. a eKr kuulutas Kommagene vürst ennast Seleukiididest iseseisvaks. Umbes 100. a eKr Kommagenet valitsenud Mithridates (kelle nimi näitab taas tema seost Mithraga) Kallinikos võttis endale kuningatiitli ja hakkas tuletama oma suguvõsa Pärsia satraabist Aroandesest, kelle naine Rodogune oli Pärsia suurvürsti tütar. Mithridates ise abiellus Seleukiidide suguvõsast pärineva printsessi Laodikega. Kuna Seleukiidid väitsid, et nad põlvnevad Aleksander Suurest, pretendeeris Mithridatese poeg Antiochos I (valitses u 70–35 eKr) põlvnemisele ühtaegu nii kuningas Dareiosest kui ka Aleksander Suurest.

Kommagene valitsejate kahekordse kuningliku päritolu idee kajastub ka nende mälestistes. Neist kõige monumentaalsem on kuningas Antiochose püstitatud hauapühamu (*hierotherision*) Antitauruse mäestikus Nemrud Dagi mäetipul.¹³⁷ Rohkem kui 2000 m kõrgusel paiknev hoone

¹³² Vt Walter **Burkert**, *Die Griechen und der Orient. Von Homer bis zu den Magiern*. 3. Aufl. (München: Beck, 2009), 107–133.

¹³³ Vt Rüdiger **Schmitt**, „Die theophoren Eigennamen mit altiranische Mithra“ – *Études Mithriaques. Actes du 2e Congrès International Teheran, du 1er au 8 septembre 1975. Acta Iranica*, 17 (1978) 395–456.

¹³⁴ *Pompeius*, 24, 5.

¹³⁵ CIMRM, 1, Nr. 19.

¹³⁶ Kommagene kuningriigi ajaloost annab hea ülevaate J. Wagner (vt Wagner, „Die Geschichte des späthellenistischen Königreichs Kommagene“, 33–60).

¹³⁷ Pühamust ja selle juurde kuuluvatest skulptuuridest annavad põhjaliku ülevaate nt Christian Marek (*Geschichte Kleinasien*, 633–636) ja Bruno **Jacobs** („Das Heiligtum auf dem Nemrud Dag – Zur Baupolitik des Antiochos I. von Kommagene und seines

oli mõeldud kuninga ja tema perekonna matusepaigaks. Pühamut ümbritsevad kunstlikud terrassid, millest ühel (läänepoolsel) paikneb viis hiiglaslikku kiviskulptuuri. Need kujutavad jumalaid, kelle hulka kuuluvad Antiochos ise,¹³⁸ jumalanna Kommagene¹³⁹ ning Zeus-Oromasdes, Apollon-Mithras-Helios-Hermes ja Herakles-Artagnes-Ares. Nii nimetatakse neid skulptuuride juures paiknevas raidkirjas.¹⁴⁰ On tähelepanuväärne, et kolm viiest jumalast kannavad kreeka-iraani topeltnimesid.¹⁴¹ Mithrat Iraani usundis käsitleti juba eelmises alalõigus. Oromasdes on zoroastriismi peajumal Ahura Mazdäh, Artagnes Iraani sõjajumal Verethragna. Jumalakujudest vasakul on eraldi terrassil säilinud ka raidreljeefid, mis kujutavad kuningas Antiochost kõigi nimetatud jumalatega kätlemas. Kahel eraldi terrassil paiknevad veel lisaks juba nimetatud skulptuuridele ja reljeefidele kuningas Antiochose esivanemate skulptuurid. Neid on kokku 32: 15 skulptuuri kujutavad kuninga isapoolseid (st Pärsia) ja 17 emapoolseid (st Makedoonia) esivanemaid.¹⁴² Kuna tegemist on dünastia resp. suguvõsa pühamuga, on esivanemate kujud Nemrud Dağil ootuspärased. Selle artikli seisukohast on aga oluline vaid Mithra kuju Kommagene panteonis.

Nemrud Daği lääneterrassil paiknevad skulptuurid kujutavad jumalaid troonidel istumas. Nad kannavad pikki pükse ja mantleid, mis ei ole

Sohnes Mithridates II.“ – *Gottkönige am Euftrat. Neue Ausgrabungen und Forschungen in Kommagene*. Hg. Jörg Wagner (Darmstadt/Mainz: Philipp von Zabern, 2012), 77–87).

¹³⁸ Valitsejakultuse kohta Kommagenes vt Jörg **Wagner**, „Die Könige von Kommagene und ihr Herrscherkult“ – *Gottkönige am Euftrat. Neue Ausgrabungen und Forschungen in Kommagene*. Hg. Jörg Wagner (Darmstadt/Mainz: Philipp von Zabern, 2012), 43–60.

¹³⁹ Geo Widengreni oletus, et jumalanna Kommagene olevat identne Iraani jumalata-ri Anahitaga (Widengren, *Die Religionen Irans*, 226), ei ole põhjendatud, küll on aga epigraafiliselt põhjendatud tolle jumaluse identsus Hera Teleiaga (vt Schwertheim, „Mithras. Seine Denkmäler und sein Kult“, 16).

¹⁴⁰ CIMRM, 1, Nr. 32 II A. Vt ka raidkirja tõlget: Helmut **Waldmann**, *Der kommagenische Mazdaismus* (Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag, 1991), 204–207.

¹⁴¹ Georg **Petzl**, „Die Königinschriften von Kommagene“ – *Gottkönige am Euftrat. Neue Ausgrabungen und Forschungen in Kommagene*. Hg. Jörg Wagner (Darmstadt/Mainz: Philipp von Zabern, 2012), 66.

¹⁴² Vt nende skulptuuride kohta: Waldmann, *Der kommagenische Mazdaismus*, 33–36; Wolfgang **Messerschmidt**, „Zwischen Tradition und Innovation: Die Ahnengalerie des Antiochos I. von Kommagene“ – *Gottkönige am Euftrat. Neue Ausgrabungen und Forschungen in Kommagene*. Hg. Jörg Wagner (Darmstadt/Mainz: Philipp von Zabern, 2012), 87–99.

heidetud õlgadele, vaid on eest suletud. Mithrat kujutava skulptuuri peaosa on kehast lahti murdunud ja lebab selle läheduses. Teda kujutatakse ilma habemeta noore mehena, kellel on peas Früügia müts. Käesurumist kujutaval reljefil on Mithra mantel heidetud õlgadele. Lisaks pikkadele pükstele kannab ta pahkludeni ulatuvat varrukatega särki. Jumala pead ümbritseb kiirtepärg.

Lisaks Nemrud Dağile oli Kommagene kuningriigis veel teisigi kultuspaiku. Neist olulisemad olid Arsameia Eufraati ääres, Arsameia Nymphaiose ääres, Karakus, Sesönk, Ancoz, Caputlu Agac, Küllük, Kilafik Höyük, Palas ja Samosata.¹⁴³ Ka neist on leitud Mithra kujutisi. Üks tuntumaid neist on 1951. a Aluti külast leitud reljef, mida kirjeldas esimesena Nymphaiose ääres asunud Arsameiat uurinud saksa teadlane Friedrich Karl Dörner. Reljefil kannab Mithra peas tiaarat, millele on asetatud omakorda diadeem. Tal on seljas raske mantel ja jalas puhvpüksid (nn *anaxyrides*). Dörner juhib tähelepanu sellele, et nimetatud reljefil kannab Mithra Pärsia riietust.¹⁴⁴ Pärsiapärases riietuses kujutatakse Mithrat ka teistel Kommagenest leitud mälestistel, kusjuures Eleonore Dörneri arvates on tema kõige silmatorkavam ikonograafiline tunnus nn Früügia müts, mis on kujunenud tiaarast.¹⁴⁵

On tähelepanuväärne, et Kommagenes samastati Mithrat Apolloni ja Heliosega. Ka kiirtepärg, mida kujutatakse ümbritsemas tema pead, rõhutab Mithra solaarset iseloomu. Nagu juba eespool nimetatud, on see kooskõlas Iraani religioosse pärimusega. Reljeefe, mis kujutavad Mithrat kuningaga kätlemas, võiks seostada Mithra kui lepingujumalaga, kuid nagu nimetatud, kujutatakse kuningas Antichos I-t kätlemas ka teiste jumalatega.¹⁴⁶

Kuigi Kommagene kuningriigi aladelt on leitud palju Mithrat kujutavaid skulptuure ja reljeefe (mille arvukus tõendab, et tegemist oli olulise

¹⁴³ Charles **Crowther**, Margherita **Facella**, „Die Heiligtümer des Antiochos I. im Spiegel neuer epigraphischer Funde“ – *Gottkönige am Euphrat. Neue Ausgrabungen und Forschungen in Kommagene*. Hg. Jörg Wagner (Darmstadt/Mainz: Philipp von Zabern, 2012), 72.

¹⁴⁴ Friedrich Karl **Dörner**, „Mithras in Kommagene“ – *Études Mithriaques. Actes du 2e Congrès International Teheran, du 1er au 8 septembre 1975*. Acta Iranica, 17 (1978), 124.

¹⁴⁵ Eleonore **Dörner**, „Deus pileatus“ – *Études Mithriaques. Actes du 2e Congrès International Teheran, du 1er au 8 septembre 1975*. Acta Iranica, 17 (1978), 115–122.

¹⁴⁶ Vt Waldmann, *Der kommagenische Mazdäismus*, 62–63.

jumalusega), ei ole üheselt selge Mithra roll ja positsioon Kommagene panteonis. Kuigi Mithra on Kommagene panteonis üks jumal paljudest, püüab R. Merkelbach näidata, et just selle jumalaga on olnud kuningas Antiochos I-l erilise suhe. Ta juhib tähelepanu seigale, et kuninga isa ja ka tema poeg kandsid teofoorset nime Mithridates, et kuningas kandis tiitlit „õige jumal“, mis on tõendatud ka Mithra puhul, ning et kuningas pühitses oma sünnipäeva iga kuu 16. päeval, mis oli Iraani kalendris reserveeritud Mithrale.¹⁴⁷ Mithra eripositsiooni Kommagene panteonis püüab tõestada ka E. Schwertheim, kes viitab seigale, et üksnes Mithral oli Kommagene jumalatest ametisse seatud oma preester.¹⁴⁸ Nii oli see vähemalt ühes Kommagene pühamus, Arsameias Nymphaiose ääres.¹⁴⁹ Sõltumata sellest, kas Mithral oli panteonis eripositsioon, ei kahtle uurijad, et ta oli Kommagene usundis oluline jumal.

7. VÄIKE-AASIA – MITHRASE KULTUSE TEKKEPAIK?

Plutarchos (u 46–120 pKr) teatab u 100 pKr, et Mithrase kultus jõudis Rooma riiki vangistatud Kiliikia piraatidega, kelle Pompeius Itaaliasse tõi. Plutarchos ütleb, et Kiliikia mereröövlid pühitsesid Olymposel võõrapäraseid ohvripidustusi ja harrastasid salapäraseid riitusi, millest Mithra riitused „elavad edasi kuni tänaseni“ (st veel ajal, kui Plutarchos kirjutas oma teose „Paralleelsed elulood“).¹⁵⁰ See teade, nagu ka arvukad Väike-Aasiast pärinevad Mithrase-mälestised, on sundinud uurijaid küsima, kas ei peaks Rooma Mithrase kultuse juuri otsima Pärsia asemel hoopis Väike-Aasiast. Nii küsib nt Carsten Colpe ühes oma kuulsas artiklis, mis

¹⁴⁷ Merkelbach, *Mithras*, 59.

¹⁴⁸ Elmar **Schwertheim**, *Kleinasien in der Antike. Von den Hethitern bis Konstantin* (München: Beck, 2005), 98.

¹⁴⁹ Sellest teatab üks Nymphaiose-äärsest Arsameiast leitud raidkiri. Schwertheim juhib tähelepanu sellele, et raidkiri on ainus dokument kogu Kommagene kuningriigi alalt, kus teatatakse preestri ametisse seadmisest ühe jumala jaoks (Schwertheim, „Mithras. Seine Denkmäler und sein Kult“, 15).

¹⁵⁰ *Vit. Pomp.*, 24,5.

ilmus juba 1975. a.¹⁵¹ Osa uurijaid (C. M. Daniels,¹⁵² R. Merkelbach,¹⁵³ A. Hensen,¹⁵⁴ ka C. Colpe ise¹⁵⁵) on vastanud sellele küsimusele eitavalt, teised uurijad (E. Mayer,¹⁵⁶ R. Pettazzoni,¹⁵⁷ J. Gage,¹⁵⁸ E. Schwertheim¹⁵⁹) on aga seisukohal, et kuigi Mithrase kultuse muutumist Mithra müsteeriumideks Väike-Aasias ei saa tõestada, jõuab Väike-Aasia Mithra kultus ometi Rooma Mithra müsteeriumidele kõige lähemale, mis muudab tõenäoliseks, et kultus võis tekkida ikkagi Väike-Aasias. Kõige kirglikumalt on seda seisukohta kaitsnud E. Schwertheim, kes juhib tähelepanu Mithra eripositsioonile Kommagenes (Mithra on ainus Kommagene jumalus, kelle jaoks seatakse ametisse preester), koobastele ja kaljukäikudele, milles Kommagene kuningad pühitsesid oma residentsides kultuslikke pidustusi ja mis meenutavad hilisemaid Mithra maa-aluseid pühamuid, ning Mithra kultuse seostamisele astraalreligiooniga, mis leiab esmakordselt aset Kommagenes ja väljendub Nemrud Daği pühamusse püstitatud kuninglikus horoskoobis.¹⁶⁰ See kõik viitab Schwertheimi arvates sellele, et osa inimeste jaoks võis Mithra muutuda juba Väike-Aasias I saj eKr riiki kaitsvast jumalusest lunastajaks.¹⁶¹ Selle artikli autor on seisukohal, et Schwertheimi seisukoht ei ole põhjendatud. Kui võrrelda Kommagene Mithraga seotud mälestisi ja Rooma Mithrase kultuse mälestisi, siis saab rääkida küll mõningatest kokkupuutepunktidest, nagu seda on

¹⁵¹ Carsten **Colpe**, „Mithra-Verehrung, Mithras-Kult und die Existenz iranischer Mysterien“ – *Mithraic Studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, 2. Ed. John R. Hinnells (Manchester: Manchester University Press, 1975), 378–405.

¹⁵² Charles M. **Daniels**, „The Role of the Roman Army in the Spread and Practice of Mithraism“ – *Mithraic Studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, 1. Ed. John R. Hinnells (Manchester: Manchester University Press, 1975), 272.

¹⁵³ Merkelbach, *Mithras*, 45.

¹⁵⁴ Hensen, *Der Mysterienkult an Limes, Rhein und Donau*, 23–24.

¹⁵⁵ Colpe, „Mithra-Verehrung, Mithras-Kult und die Existenz iranischer Mysterien“, 378–405.

¹⁵⁶ Eduard **Meyer**, *Geschichte des Altertums*, 3 (Stuttgart: Cotta, 1954), 135.

¹⁵⁷ Raffaello **Pettazzoni**, *La religione di Zarathustra nella storia religiosa dell'Iran* (Bologna: N. Sanichelli, 1920)

¹⁵⁸ Jean **Gagé**, *Basileia. Les Césars, Les Rois D'Orient et Les Mages* (Paris: Les Belles Lettres, 1968), 146.

¹⁵⁹ Schwertheim, *Kleinasien in der Antike*, 98.

¹⁶⁰ *Ibid.*

¹⁶¹ *Ibid.*, 100.

Mithra solaarne iseloom (kiirtepärg Nemrud Daği Mithra reljeefil), tema seos lepinguliste suhetega (reljeef, mis kujutab kuningas Antiochos I-t ja Mithrat kätlemas), samuti jumala kujutamine Pärsia riietuses, ent sellest kõigest on vähe, et postuleerida Väike-Aasiat Rooma Mithrase müsteeriumide päritolumaana. Kommagene kuningriigi aladelt leitud koobastel, mida võidi kasutada kultuslikeks eesmärkideks, puudus spetsiifiline seos Mithra kultusega¹⁶² ning kuni tänaseni pole Kommagene alalt leitud ühtegi teksti, mis vihjaks müsteeriumiinitsatsioonile.

Kiiliikia piraatide Mithra kultuse ja Rooma Mithrase kultuse vahe-
liste seoste vastu kõnelevad aga järgmised argumendid:

- 1) Plutarchose poolt kirjeldatud sündmuse ja vanimate Rooma Mithrase kultuse mälestiste vahel on pikk, ligi 150-aastane ajavahemik;
- 2) Plutarchose teade ei ütle midagi Mithra austamise laadi ja sisu kohta. Plutarchose tekstis puudub sõna *mysteria*. Ta kasutab mõistet *telete*, aga mõisted *mysteria*, *telete* ja *orgia*, mida sageli on interpreteeritud spetsiifiliste tähistustena müsteeriumikultuste kohta, võivad Rooma keisririigi aegsetes tekstides tähistada kõiki kultusi, st mitte vaid neid, mida tänapäeval tähistatakse „müsteeriumikultustena“.¹⁶³

Et Pompeiuse vangistatud piraadid, kellest kõneleb Plutarchos, austasid tõepoolest Mithrat, selles uurijad ei kahtle – oli ju Mithra kultus Väike-Aasias laialt levinud.¹⁶⁴ Siiski tuleb nõustuda A. Henseniga, kui ta väidab, et otsest seost mereröövlite Mithra-tseremooniate ja hilisemate müsteeriumide vahel ei saa tõestada.¹⁶⁵ Henseni sõnul on Plutarchose teade küll „oluline vihje zoroastriitliku Mithra-austamise elavale traditsioonile hellenistliku ida erinevais paigus“, kuid mitte vanim tõend Rooma Mithrase kultuse kohta.¹⁶⁶

¹⁶² Turcani poolt Arsameia *nymphaion*'i kohta öeldu (*The Cults of the Roman Empire*, 201) kehtib ka teiste analoogiliste kaljukäikude kohta Kommagene kultuspaikades.

¹⁶³ Vt selle kohta Lahe, „Die orientalischen Religionen im Römerreich als ein Problem der Religionsgeschichte“, 187.

¹⁶⁴ Cumont, *Die Mysterien des Mithra*, 27–28; Vermaseren, *Mithras*, 20–22; Schwertheim, „Mithras“, 19.

¹⁶⁵ Hensen, *Der Mysterienkult an Limes, Rhein und Donau*, 23–24.

¹⁶⁶ *Ibid.*

9. KOKKUVÕTE

Kokkuvõtteks võib öelda, et Iraani Mithra kultust, Väike-Aasia hellenistlikku Mithra kultust ja Rooma Mithrase kultust ühendavad mõned elemendid – jumala nimi, tema seos päikese ja lepingutega ning Väike-Aasia ja Rooma puhul ka sarnasus jumala kujutamises (Pärsia riietuses). Samas on aga nende kultuste vahel ka olulised erinevused. Neist kõige olulisem on Mithrase müsteeriumide puudumine Iraanis ja Väike-Aasias. Ka puuduvad nii Iraanis kui ka Kommagenes kujutised Rooma Mithrase kultuses kõige olulisematest sündmustest, milleks on härja tapmine Mithra poolt ning Mithra ja päikesejumala ühine söömaaeg. Nende tähelepanekute põhjal võib väita, et Iraani ja Väike-Aasia Mithra kultust ja Rooma Mithrase kultust peab käsitlema eri kultustena, mitte aga ühtse „Mithra religiooni“ erinevate lokaalsete teisenditena.